

52545

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus VIII.

Fasciculus 6.

DR. MADAY PÁL

A gyulai uradalom
polgári perrendtartása 1792-ből

SZEGED

1961

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, LÁSZLÓ BUZA, RÓBERT HORVÁTH,
ISTVÁN KOVÁCS, JÁNOS MARTONYI

Edit

Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, BUZA LÁSZLÓ, HORVÁTH RÓBERT,
KOVÁCS ISTVÁN, MARTONYI JÁNOS

Kiadja

A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 50.)

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

Felelős kiadó: Kovács István

Megjelent 500 példányban

Szegedi Nyomda V. 61-2998

A gyulai állami levéltárban a gyulai uradalom 1792. évi iratai között kutatva egy „*Instructio*“ kezdetű 6 oldalas uradalmi irat került a kezembe, melyre Scherer Ferenc egyik könyvében használt jegyzet¹ hívta fel a figyelmet. Az iratot áttanulmányozva meglepetéssel állapítottam meg, hogy első latin mondata után ez a teljesen magyar szövegű rendelkezés a gyulai uradalom polgári perrendtartása, amely ez idő szerint példa nélkül áll a magyar polgári eljárásjog történetében. Az irat szövege² a következő:

Instructio

De qualiter manipulandis importerund per Judices Locorum et eorundem Notarios Rusticorum civilis causis et transmittendis ad sedem Dominialem appelatis.

Gyakor tapasztalásból vette észre a Mságos Urasság törvény széke, hogy az Helység Bírái és az Notariusok a lakosoknak civilis perlekedéseket, és panaszaitak tsak imígy-amúgy minden helyes rendtartás nélkül szokták el végezni. Annak okáért a következő regula sinor mértékül minden Helység Elöl járóinak szoros meg tartás végett ki adatik.

1—o. Midőn valamely panaszos akár az gazdagabb, akár szegényebb legyen, maga atyafia, szomszédja, vagy más felebarátja ellen valami panaszt téssen a Bírák előtt, kivált ha láttyák, hogy a dolog fontos és az Urasság vagy talán a Ns Vármegye Törvény székei cleibén in iurra apellatae fogna kerülni, tehát kötelezzék Föll-pöröst arra, hogy maga panaszát írásban vagy Instatiában foglaltassa s ha keresetének meg erősítésére valami documentumai volnának azokat az Instatiahoz adnectállya.

2—o. Bé nyújtván illy formán a Fell-péres maga Actioját vagy panaszának le rajzolását, azt a Bíró-által vévén azonnal indorsállya oíly formán az all-pörösnek, hogy 15 vagy több napok alatt arra felelni tartozzon és az Föll-pörös panaszát adja által néki, hogy jól meg érthesse, mit foglallyon magában az ellene fell jegyzett panasz. Itt hasonlóképpen, ha valami documentumokat az all-pörös maga mentségére elő ad, tartozzék feleletéhez ragasztani.

3—o. Által vévén a Bíró az all-pörösnek választát vagy feleletit, ha láttya, hogy a dolog még tökéletesen nintsen egész értelemlre hozva, tartozik azt ismét a Föll-pörössel közleni és viszontag ennek feleletit az all-pörösöknek által adni, s egy általlyában azon igyekezettel lenni, hogy a perlekedésnek veleje és minémúsége egész értelemlben legyen.

4—o. Midőn a perlekedő felek valamely documentumra provocálnak, legyen az osztálylevél, Contractus, Csere, Testamentum, Egyességététel, vagy akármi névvel nevezendő írás, ezt a processusba bé tegyék, a Notariusok pedig mind a két résznek leveleit meg jegyezzék, úgy tudni illik, hogy a Fell-pörösé legyen Bétük alatt, az All-pörösé pedig Numerusok alatt, hogy az Urasság törvény széke azonnal meg láthassa minden levél vagy írás mellyik fél által producaltatik.

5—o. Sokszor a felek az appelatus processust bé hozván panaszolkodnak, hogy a Bírák tanúikat meg nem hallgatták, ezért akármellyik legyen az, aki tanúkra provocat, tartozzanak a Bírák azokat elő szóllítani, meg halgatni és vallásaikat írásban tétetni a Notarius

¹ Scherer Ferenc. Gyula város története. Bp. 1938. I. 371. 1. sz. jegy.

² Az irat megtalálható: Gyula v. lt. 1792. márc. 17. szn. GYÁL. — Megjegyezzük, hogy e helyen a perrendnek két másolati példánya található, melyek csak szavakban térnek el egymástól. A második példány bizonyára akkor maradt az iratoknál, amikor a perrend minden bíróság részére lemásolták.

által, ellenben a Notariusok minden munkájokért illendő béreket megkívánhatják a perlekedő felektől, mert ámbátor ők kötelesek légyenek is a város vagy helység köz dolgait végezni, de sigilatimae, hogy a perlekedőknek ingyen dolgozzanak, nem kötelesek.

6—o. Az ollyatén Mező Városokban, vagy Helységekben, a hol két Notariusok vagnak a Föll-pörösöknek ügyét az egyik, az all-pörösöknek pedig a másik Notarius folytassa, amint ezt igen helyessen practicallyk Szentes Városában. Ahol pedig csak egy Notarius találattik, ez ha mind a két félnek állapotát nem folytathatná, a másik felet utasítsa valami olly érdemes emberhez, ki ért az ollyatén dologhoz.

7—o. Gyakran panaszkodnak a törvénykező emberek, hogy vagy egy vagy más résznek atyafiai lévén az Esküttek között, azt végezteti általok, a mit maga kíván, hogy tehát minden részre való hajlás, Interessentia el távoztasson a perlekedő feleknek atyafiai, sógorai, vagy más rokoni a törvénytétel alkalmatosságával tartozzanak ki menni, a midőn pedig a Bíró Interessatus volna, a Törvény Bíró tartsa az első ülést vagy praesidiumot.

8—o. Mindekutána a felek magok Instatiájokat és ahoz szükséges probáikat bé adták, tanúikat elő állították, a Bírák tegyenek Törvényt és a dolgot hetekről hetekre, holnapokrul holnapokra ne halasszák. A Notariusok pedig ezen ide rekesztett Normativum szerint mindeneket vegyenek Calamus alá, a napot, holnapot, esztendőit jegyezzeék fell, amelyben a törvény tévődött, úgy a Bírónak, Törvény Bírónak, egy két eskütt embereknek neveit is fell írják, hogy látni lehessen, kik voltak jelesül a Törvény tételők.

9—o. Ezek után a Species Factit, történetnek mivoltát, a Föll-pörösnek panaszát, úgy az All-pörösnek mentességét értelmessen tegyék fel, mindenütt hozzá tévén az Instantiákat és Documentumokat, sub Literis et Numeris meg jegyezze. Annak utána pedig a sententiát.

10—o. Meg lévén a sententia, azt mind a két félnek meg kell magyarázni, hogy megérthessék, sőt meg kell tőlük kérdezni, ha megelégszenek e vagy sem? Ha valamely rész apellál, executiora a succumbens fél ellen soha ne menyenek, a mint rosszul vették már némely helyett szokásban, hanem tsak akkor, midőn az Urasság sententiáját elő fogja mutatni a győzedelmes fél.

11—o. A sententiának megmagyarázása után fell kell jegyezni, melyik fél elégedett meg azzal, és melyik apellált, ha mind a két fél apellál, mind a kettőt fel kell jegyezni, mert az apellátának mind a két részről ereje vagon, minthogy az nem apelláló félnek, ha többet lehetne is ítélni, azért nem ítéltetik, hogy nem apellált. Azért ezen állapotnak jól vigyázással legyenek a Notariusok.

12—o. Midőn a Törvény alatt forgandó kérdés oly titkos, hogy se Tanúk vallásaiból, se documentumokból nyilvánóságosan ki nem fut s valamelyik fél Hit le tétel ajánltana, azt ugyan egyik vagy másik résznek meg lehet ítélni, de ha a másik a Hit le tételét ellenzi, akkor mindekelőtte annak le tételére eresztessék az, a kinek ítéltetett, mindenkor szükség léssen citra et ante depositionem iuramenti az ellenző félnek az apellátát meg engedgyenek a Bírák, mert ez a Törvényben igen vigyázatra méltó kérdés és a Bíráknak értelmét felül haladja.

13—o. Az apellátát mindenkor sententia által kell meg engedni, olly nyilvánóságosan, hogy látható képpen ki tettződjön, melyik rész apellált, és melyik nem. Az után pedig subcribalva légyen a Bírák által nem messzöre alatta, hogy az Urasság sententiájának is helye légyen, midőn valamelyik a Ns Vármegyére apellál.

14—o. Az apellált Processusnak külső részén vagy homlokán (in fronte) meg légyen jegyezze a Föll-pörösnek neve úgy az All-pörösnek is és kik s hova valók legyenek azok s melyik helységből, nem különben röviden fel légyen írva a Processusnak merituma, mi legyen keresete az Actornak? Successio, osztály, testamentum meg rontása, el adott házának vagy szöllőjének vissza kívánása? s a. t. A mint a meg küldött formulare bővebben meg mutattya.

15—o. Az apellált processusokat illy formán elkészítvén, hogy a szegény ember ide s tova tudatlansága miatt ne hordozza, s valami írásokat belőle ki ne mulasson, vagy kész akarva is el ne sikason, Coopertába tévén a Notarius petsételyé bé az Helység petsétjével és egyenessen az Urasság Fiscalissának intitulálly. Ez lévén mind a Ns Vármegyének, mind pedig a Mságos Urasságnak a jó rendtartás végett meg kívánt akarattya, különben pedig ha valamely Helység ezen meg írtt mód ellen hibázna, bé küldött munkája nem tsak nem fog acceptáltatni, hanem el szaggatva vissza fog küldödni, hogy hibájukat meg jobbítsák. — Költ Gyalán. Bőjt más Havának 17-ik napján. 1792-ik esztendőben. Németh József fiscalis mp.

A rendtartás végén mindjárt feltűnik annak dátuma: 1792. március 17. — mely különösen becessé teszi ezt a feudáliskori pertörténeti emlékünket. A rendtartás keletkezése, véleményünk szerint, annyira jelentős, hogy ezzel a kérdéssel külön is foglalkoznunk kell, mert hiszen eddig egyáltalán nem tudtunk arról, hogy II. József halálát követően, de meg azt megelőzően is,³ valamelyik magyar uradalom önálló magyar nyelvű polgári perrendtartást adott volna ki, és a polgári peres eljárást, az országos gyakorlattól több szempontból eltérően,⁴ szabályozta volna.

A perrend keletkezésének időpontja mindenekelőtt szükségessé teszi azoknak a történeti körülményeknek megvizsgálását, melyek között ez az ez idő szerint egyedülálló XVIII századvégi uradalmi perrendtartás megszületett.

I.

A PERRENDTARTÁS KELETKEZÉSÉNEK TÖRTÉNETI HÁTTERE

Ismeretes, hogy nemcsak a római, kánon és a német, hanem a régebbi magyar jog szerint is általában szóbeli volt a polgári peres eljárás.⁵ A lateráni zsinat (1215. évi IV.) óta azonban az egyház vonatkozásában ez a helyzet megváltozott, mert ekkor ugyanis elrendelték, hogy a peres felek előadásait, nyilatkozatait, a tanúvallomásokat és általában a per minden lényeges mozzanatát írásba foglalják. Tudjuk, hogy a kánonjognak ezt a rendelkezését legelőször a német világi jog recipiálta, sőt azzal a gyakorlattal fejlesztette tovább, hogy a peres felek már írásban előre elkészített periratokkal léptek a bíróság elé, s ezzel már többé-kevésbé sikerült kiküszöbölni a bíróság előtti szóváltásokat.⁶ A német joggyakorlatot azután átvették a többi európai népek is, s így fokozatosan győzedelmeskedett az írásbeliség a szóbeliség felett. Hazánkban a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés folyamata, miután viszonyaink elmaradottak voltak a nyugathoz képest, általában később következett be.

Az 1781-ben kiadott osztrák perrendtartás (*Allgemeine Gerichtsordnung*) szintén az írásbeliség alapján állt. József császár először ezt a perrendtartást akarta hazánkra kényszeríteni, azonban nem nagy sikerrel, mert uralkodása idején a perek továbbra is általában szóbelileg folytak. Ha nálunk az 1781-es perrendtartás szabályai mégis többé-kevésbé érvényesültek is, az csak annak volt köszönhető, hogy törvényhozásunk teljesen elhanyagolta a peres eljárás szabályozását, s így magyar perrendtartás hiányában a joggyakorlat nemegyszer kénytelen volt az osztrák perrendhez fordulni.

II. József császár az 1781-ben kiadott osztrák perrendtartást csakhamar egy tollvonással eltörölte és Bécsben, 1785-ben, egy újabb perrendtartást (*Ordo iudicarius pro omnibus tribunalibus et foris iudicariis regni Hungariae par-*

³ A magyar perjogi irodalom sehol sem emlékeztet arra, hogy akár korábban vagy későbbön önálló magyar perjogi rendtartás született volna. Vö.: *Magyary Géza. Magyar polgári perjog.* Bp. é. n. II. kiadás. 61—63.

⁴ Az eltéréseket az egyes pontok elemzésénél adjuk.

⁵ Vö.: *Falcsik Dezső. A polgári perjog tankönyve.* Bp. 1908. I. 23.; *Magyary Géza. A magyar polgári peres eljárás alaptanai.* Bp. 1898. 15.

⁶ Vö.: *Falcsik i. m.* 23.

tiumque eidem adnexarum praescriptus) adott ki. Ez a XXXIX fejezetből álló perrend többnyire német-porosz mintára készült és főelve szintén az írásbeliség⁷ volt, — bár szabályozta a szóbeli eljárás⁸ kérdéseit is. A császár halálával azonban ez a perrend éppúgy, mint rendeleteinek legnagyobb része, az idők lomtarába került, s újból a régi, vagyis az 1780 előtti gyakorlat kezdett érvényesülni.

II. József császár halálát követően már az első országgyűlés, amelynek egyik legfontosabb feladata az alkotmányosság helyreállítása volt, nem hagyhatta figyelmen kívül a polgári peres eljárással kapcsolatos egyes kérdések szabályozását sem. Erre annál nagyobb szükség volt, mert a császári abszolutizmus után az egész birodalom területén teljesen bizonytalan viszonyok alakultak ki. Ilyen körülmények között került sor az 1790. évi XL—CV. tc-k megalkotására, melyek ha nem is hoztak semmiféle újat,⁹ mégis deklarálták az 1780 előtti jogrend teljes helyreállítását. Ezek az új törvények csak „ideiglenes módon“ (*provisorio stabiliendam*) állították helyre „úgy a bűnvádi, mint a polgári peres ügyekben való rendtartásra és további törvénykezési eljárásra nézve“¹⁰ a régebbi szabályokat.

Jogtörténeti irodalmunk eddig még nem tárta fel a II. József császár korabeli és halálát követő évtizedek bírói joggyakorlatát, így ez idő szerint nem ismerjük, hogy ebben az időben milyen mértékben érvényesültek az 1781, illetve az 1785. évi osztrák perrendtartások. Azonban ennek hiányában is tudjuk, hogy az osztrák gyarmatosító politika ezeket az osztrák perrendtartási szabályokat igyekezett rákényszeríteni a magyar joggyakorlatra¹¹ is és csak a szabadságharc bukása után, 1852-ben adnak ki először kifejezetten hazánknak és a melléktartományoknak szánt önálló polgári perrendtartást: „*Ideiglenes polgári perrendtartás Magyar-, Horvát-, Tótország, a Szerbvajdaság és a temesi bánóság számára*“ (Bécs, 1852, magyarul) címen. Jellemző, hogy ezt az egyébként teljesen osztrák mintára készült polgári perrendtartást szintén csak „ideiglenesnek“ szánták, mintegy hangsúlyozva vele azt, hogy e kérdés törvényes rendezése még csak ezután következik. Persze nem szabad elfelejtkeznünk arról sem, hogy a tőkés fejlődés követelményeinek megfelelően már korábban is történtek törvényes intézkedések a szóbeli perekkel, illetve a váltóeljárással kapcsolatban. Az 1836. évi XX. tc. „A szóbeli perek bíróságairól“ intézkedik, mely szerint 12 forintig a helybeli bíró, 12—60 forint között pedig az úriszék jár el. Ennél sokkal jelentősebb a *Deák* Ferenc kezdeményezésére született 1840. évi XV. tc. „A váltó-törvénykönyv behozatala“-ról. Ez a törvény nemcsak anyagi váltójogi, hanem korát messze meghaladó eljárási szabályokat is tartalmaz. Az 1848. évi törvényeink a polgári peres eljárást illetően nem léptek előre. — Ezek voltak az előzményei a kiegyezést követő 1868. évi LIV. tc. megalkotásának, amely a kiegyezés szellemének megfelelően „kompromisszu-

⁷ Ordo. Cap. III. §. 38. (De Processu scripto).

⁸ Ordo. Cap. II. §. 21—37.

⁹ Ezt egyébként a törvény így fejezi ki: „*Quamvis ipse adhuc defunctus augustissimus imperator et rex haereditarius, publicam rei justitiae administrationem, ad eum, qui anno 1780. praefuerat, legalem statum reponi jusserit, hocque facto non tantum judicium regni ordinarium prisca legalis activitas restabilita, legalia autem fora judiciaria, quae cum nova judiciorum regulatione cessarunt, revocata ac pristinae suae legali formae restituta fuerint...*“
1790. art. 40.

¹⁰ 1790. évi XL. tc.

¹¹ Vö.: *Falcsik* i. m. 23.

mos jellegű volt, felemás rendszert honosított meg, s ezzel is tükrözte a hatvanhét utáni feudálkapitalizmus belső ellentmondásait¹².

A magyar polgári perjogi irodalomban *Kitonich*,¹³ *Khlósz*¹⁴ és *Kovachich*¹⁵ munkáiban sehol sem találunk utalást arra, hogy a XVIII. században vagy azt megelőzően hazánkban bárhol is önálló magyar polgári perrendtartást használtak volna. Olyanra pedig még gondolni sem mertünk, hogy volt olyan uradalom Magyarországon, mely a kötelező használatra elrendelt osztrák perrendtartások mellett, önálló és magyar nyelvű perrendtartást készített volna joghatósága alá tartozó falusi és mezővárosi bíróságai részére. De a későbbi szakirodalom sem tesz említést arról, hogy a polgári peres eljárást illetően a kötelező osztrák perrend hatása alatt kialakult országos gyakorlattól eltérően bárhol is más perrend szerinti gyakorlatot folytatnának.¹⁶ Éppen ezért van különös jelentősége a gyulai uradalomban használt magyar nyelvű polgári perjogi emlékünke. Ebből folyóan szükséges mindenekelőtt megvizsgálnunk azt a kérdést, hogy ez a perrendtartás ebben az uradalomban milyen gazdasági és társadalmi viszonyok között keletkezett, s annak kibocsátására milyen okok készítették az uradalmat?

Ismeretes, hogy a gyulai uradalom első gazdája az a neves Maróthy család volt, melynek nevéhez az első gyulai vár építése fűződik. Gyula 1476—1482 között királyi birtok volt; Mátyás Korvin János hercegnek adományozta. Korvin Jánost Frangepán Beatrix, majd Barandenburgi György követte a gyulai uradalom birtokában. Ezután még többször cserélt gazdát a gyulai uradalom, azonban 1566-ban török kézre került.¹⁷ A török kitakarodása után, 1699-ben, az uradalom a királyi kincstár kezére került és annak birtokában is maradt mindaddig, amíg 1720-ban III. Károly, a később bárói címet (1729) is nyert, Harruckern János György udvari szállítónak nem adományozta labanc „érdemeiért”.¹⁸ Tudjuk, hogy Harruckern ezzel a királyi adománnyal nem volt megelégedve, mert többre taksálta érdemei árát, s ezért nagyon olcsón, a kincstártól újabb földbirtokokat vásárolt adományföldjéhez. Így aztán hatalmas uradalma, mely magában foglalta Békés, Zaránd és Arad megye jó részét, több mint 700 000 m. holdat tett ki.¹⁹ Amikor a Harruckern család 1775-ben fiágon kihalt,²⁰ a hatalmas vagyon leányágon szállott tovább. Ekkor az a helyzet következett be, hogy miután az örökösök nem voltak magyar honfiak, nem osztották fel a hatalmas birtokot, hanem azt továbbra is közösen kezelték és a jövedelmén közösen osztozkodtak. A felosztásra csak 1798-ban került sor, azonban ekkor is olyan körülmények között, hogy a Harruckern örökség to-

¹² Perjogtörténeti vonatkozásokat vö.: *Bacsó—Beck—Móra—Névai*. Magyar polgári eljárásjog. Bp. 1959. 51—53.

¹³ *Kosztanicaí Kitonich* János. *Directio methodica*, Processus iudicarii iuris consuetudinarii inelyti regni Hungariae. Nagyszombat. 1619.

¹⁴ *Khlósz* Pál. *Praxis* seu Forma processualis fori spiritualis in Mariano Apostolico Hungariae Regno usu recepta. Nagyszombat. 1794.

¹⁵ *Kovachich* Márton György. *Formulae solleges Styli*. 1799.

¹⁶ Vö.: *Magary* Géza. Magyar polgári perjog. Bp. é. n. II. kiadás 61—63.

¹⁷ Vö.: *Scherer* Ferenc. Gyula város története. Bp. 1938. I. 43—49, 54—55. Továbbá: *Karácsonyi* János. Békés vármegye története. Gyula. 1896. I. 50, 64, 182, 219—220.

¹⁸ *Eble* Gábor. A Harruckern és a Károlyi család. Bp. 1895. 42.

¹⁹ *Paulovics* András uradalmi hites mérnök 1788/89-ben készített térképe és kimutatása szerint 789.742 (1200 nöles) holdat tett ki. Vö.: *Eble* i. m. 76. 1. sz. jegy.

²⁰ Ilyenformán került a Harruckern családdal rokonságba a gróf Bolza, gróf Mittrowszky, gróf és báró Wenckheim, gróf Eszterházy stb. család. Vö.: *Eble* i. m. 75—78.

vábra is megtarthatta gazdasági és jogéleti egységét, — az 5 örökös között szétosztott 5 ráta egyelőre csak *formai* volt.²¹

A gyulai uradalomnak ez a különleges helyzete annak ellenére, hogy területén sokféle nemzetiség lakott,²² még a XIX. század elején is biztosította számára nemcsak az egységes gazdasági irányítást, hanem jogéletének egységes megszervezését is.

A XVIII. század első felében a Harruckern birtokra került jobbágyok (szerződéses jobbágyok) legnagyobb része harcos protestáns volt, akik régi tradíciók szellemében fogékonyak voltak az uradalom előremutató törekvéseivel szemben, különösen a jogélet területén, mely a legkuszáltabb volt éppen annak következtében, miután a legkülönbözőbb vidékekről idekerült nemzetiségi jobbágyok különböző jogi hagyományok folytatói voltak. Ilyenképpen az uradalom vezetésére hárult az a feladat, hogy a különböző nemzetiségű népesség jogfelfogását egységesen alakítsa ki, az uradalom területén egységes joggyakorlatot hozzon létre. Természetesen erre mindaddig nem kerülhetett sor, amíg magának az uradalomnak is nem fűződött *saját érdeke* ahhoz, hogy a jogszolgáltatás egységes legyen. S meg kell mondanunk, hogy az uradalomnak ez a törekvése csakhamar sikerült is, mert ennek előnyét hamar felismerte és viszonylag korán, már a XVIII. század végén a maga javára tudta kihasználni.

A Harruckern uradalomban nem tekinthetjük véletlennek, hogy éppen 1792-ben adták ki az uradalmi perrendtartást. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy II. József halálát követően a Harruckern birtokon az uradalom érdeklődése, nyilván a megváltozott, de változatlan célt szolgáló gyarmati politika következtében, szinte máról holnapra *saját birtokai felé* fordult. Ebben az uradalomban ugyanis csak ekkor veszi kezdetét, de most már feltűnően ütemesen, a *majorsági gazdálkodás*, vagyis az uradalomnak az a törekvése, hogy minél több földet kapcsoljon saját gazdaságához. Ettől az időtől veszi kezdetét az uradalomban a robotra épülő széleskörű nagyüzemű gazdálkodás, amelynek megszervezése, mint alább látni fogjuk, nagyon jól tükröződik az uradalom egész jogéletében is.

A Harruckern örökösök uradalmában az 1790-es évektől kezdve mindinkább tapasztaljuk, hogy az uraság tömegesen köti előbb könnyebb, majd pedig mind súlyosabb feltételek mellett jobbágyaival a különböző szerződéseket.²³ Az első árendás szerződéseken még csak egy-két jobbágy nevét találjuk, s alig telik el egy évtized, a XIX. század első éveiben az uraság már árendás szerződést köt nem egy egész „communitas“-szal.²⁴ Egymást követik a legkülönfélébb bérleti szerződések, s legtöbbször már az urbarium megszabta szolgáltatásokon felül nemcsak természetben, hanem pénzben is követel az uraság jobbágyaitól. A földesúr most már olyan földterületeket is gazdasági érdeklő-

²¹ Vö.: *Éble* i. m. 75—76.

²² *Szlovákok* szigetek voltak pl. Csaba, Szarvas, Tótkomlós, Szentandrás; *német*: Elek, Mezőberény, részben Gyula (Németgyula); *román*: Méhkerék és egyrészt az Arad megyei falvak. Vallási megoszlás szempontjából: a szlovákok evangélikusok, a németek római katolikusok és a románok pedig zömmel görögkeletiek voltak. A telepések döntő többsége azonban *protestáns* (református és evangélikus) volt. A népességgel kapcsolatban jellemző adatokat vö.: *Thüring Gusztáv*. Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938. 116.

²³ Vö. pl. Szarvas közs. ir. „Árendás szerződések“ csomó 1790—1810. GYÁL.

²⁴ Főképpen a XIX. század elején kezdik az árendás szerződéseknel használni a „communitas“ szót az egész jobbágyfalu jobbágyainak megjelölésére. A „communitas“ mögött a szerződésnek az az értelme van, hogy a jobbágyok *egyetemlegesen* felelősek tartozásaik teljesítéséért.

dési körébe von, melyekkel eddig egyáltalában nem törődött. Mindenütt bérletbe kerülnek a Körösök menti áradmányos és vízjárta földek; különböző feltételek mellett bérbeadják a Körösök réveit, hídjait és a kompokat; az uraság mindenütt építkezni kezd és gombamódra nőnek a kocsmák és a malmok, melyeket szintén magas árenda mellett adnak bérbe stb. Ezeket a bérleti szerződések egyre inkább az jellemzi, hogy az uraság fokozatosan tér át a természetben szolgáltatásokról a *pénzfizetésre*; egyre több földesúri regálé teljesen pénzfizetés mellett kerül bérletbe. Amíg korábban a földesúr kezén felhalmozódó tőke forrása leginkább a jobbágy robotja, a feudális munkajáradék, ezután már a munkajáradék fokozott elsajátítása után a nagyobb árumennyiségen keresztül a *pénzvagyon* felhalmozása a legfőbb cél.²⁵

A XVIII. században a gyulai uradalomban a földesurak még rá voltak szorulva a jobbágy munkájára. A tőkés viszonyok mind gyorsabb kibontakozása azonban a XIX. század első felében lehetővé tette, hogy a földesurak pénz útján szerezhessék meg az élő és holt felszereléseket és bérmunkaerőt alkalmazzanak. S kik közül kerültek ki a *bérmunkások*? Azok közül, akiket a majorsági gazdálkodásra való áttérés megfosztott földjüktől és nincstelekké váltak.

A jobbágyoknak a *földről való kiszorítása* egyidejű azzal a folyamattal, midőn az uradalom a nagyüzemű gazdálkodásra kezd rátérni. A jobbágyoknak a földektől való megfosztására azonban csak fokozatosan került sor, akkor, amikor a földesúr már pótolni tudja a jobbágy felszerelését és robotját. Ez a folyamat azonban, akárcsak a magyar Alföld többi uradalmaiban, a gyulaiban sem jut el a jobbágyság *általános* kisajátításáig, csak a tőkés nagybirtok üzem küszöbéig.²⁶ Késlelteti ezt a folyamatot hazánkban a gyarmatosító politika, mely gátat vetett a nagyobb mérvű pénzvagyon felhalmozódásának. De hátráltatta a földesuraknak a jobbágy robotjához való ragaszkodása is, melyet mindig szívesen vettek igénybe.

A tőkés viszonyok kibontakozásával mind nagyobb mértékben jelenik meg az új jellegű termelőerő, a bérmunkások tömege, akik pénzhiány miatt nem tudják értékesíteni munkaerejüket. Pedig erre a munkaerőre éppen most lett volna nagyobb szüksége az uradalomnak, hogy a gyarmatosító politika érdekeinek megfelelően felfokozott ártermelés igényeit minél jobban kielégíthesse. Erre azonban nem kerülhetett sor, melynek következtében egyre jobban mélyült az ellentmondás a munkaerőkínálat és az ártermelés igénye között.

De jelentkezett az ellentmondás a paraszti ártermelés és a feudális szolgáltatások között is. A különböző uradalmi szerződések és bérletek által megnövelt szolgáltatások és általában a *személyi függés*, csak gátjává vált a paraszti ártermelésnek. Érthető tehát, hogy a gyulai uradalomnak a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérése csak fokozta az osztályharcot a paraszti tömegek és a földesurak között. Éppen ezért az uraságnak minden törekvése oda irányul, hogy tompítsa ezt az osztályharcot, és különböző intézkedésein keresztül lefékezze a paraszti tömegek elégedetlenségét.

A gyulai uradalomban élesedő osztályharc egyre inkább világossá válik az uradalom *jogéletében* is. Mi sem jellemzőbb erre, minthogy a XVIII. század végétől kezdve rendkívül felfokozódik az *írászek* aktivitása, mely legtöbbször

²⁵ Vö. Magyarország története (1790—1849). Bp. 1957. 7. (Egyetemi tankönyv.)

²⁶ Uo.

helyen teljesen háttérbe szorítja, sőt egyes helyeken meg is szünteti a falusi önkormányzatot és a mezővárosi bíróságot.²⁷

Az 1790-es évektől kezdve egyre több *robotper*²⁸ keletkezik az uradalomban. Az uradalmi tisztartók egyre gyakrabban jelentik fel a jobbágyokat robotelmaradás és munkamegtagadás miatt. Egyre gyakrabban találkozunk különböző *határperekkel*,²⁹ sőt *kisajátításokkal* is. Végül is az úriszék különböző címeiken *földrablásra*³⁰ használja fel hatalmát. Pedig a népesség gyors növekedése következtében csak nőtt a telekosztódás, egyre fokozódott a zseléresedés, nagyobb lett a szegénység.³¹

Harruckern már 1723-ban *pallosjogot*³² (vérhatalmat) kapott jobbágycsúcsai felett és úgy a polgári, mint a büntető perekben az ő úriszéke ítél. A megyei törvényszék joghatósága általában csak az uradalmon kívüli jobbágyokra terjedt ki. Bár lehetett az úriszéktől a megyei törvényszékhez fellebbezni,³³ a szegény jobbágyok azonban annak költséges volta miatt nem nagyon élhettek ezzel a lehetőséggel. Így azután a XVIII. században nem is sok dolga akadt a megyei törvényszéknek és már 1725-ben elintézte Harruckern, hogy szüntessék meg a megyei ügyészi állást.³⁴ A földesúr azonban csakhamar belátta ennek helytelenségét és 1736-ban maga nevezte ki Haasz Józsefet Békés vármegye ügyészeként.³⁵ Nagyon jellemző, hogy 1790-ig csak a megyei ügyész személye az, aki „az egész megyei tisztikarban igazságügyi szolgálatban állott”.³⁶ Ez a példa is mutatja, hogy a gyulai uradalomban a büntető és polgári peres ügyek elintézésének legjelentősebb fóruma a pallosjoggal felruházott *úriszék* volt, és hozzátehetjük, hogy az is maradt egészen 1848-ig, vagyis az úriszék megszüntetéséig.

A teljhatalmú úriszék éppen olyan feudális osztálybíróság volt, mint a többi. A Harruckern uradalomban azonban domináló jellege csak az alkotmányosság helyreállítása után vált nyilvánvalóvá, mert addig az uradalmi gazdasági élet általános elhanyagolása következtében több faluban az egyházi, illetve a falusi bíráskodás vitte a főszerepet. Ilyen eset fordult elő pl. Szarvason, ahol 1790-ig csupán 2 ízben³⁷ találkozunk az úriszék működésével, a kisebb büntető és polgári peres ügyeket az egyházi, illetve a mezővárosi bíróság intézte el. Ezeknek a bíróságoknak fentmaradt kevés peranyaga azt mutatja, hogy az itt korábban kialakult szokásjog alapján általában *szóban* folytatták le a peres eljárást mindenféle kötött perrend nélkül. Az írásbeliséget csak elvétve alkalmazták. Ezt a gyakorlatot szüntette meg az uradalom 1792-ben kiadott pol-

²⁷ Ez az eset történt meg pl. Szarvason 1829-ben, amikor az úriszék ítéletében 5 esztendőre felfüggesztette a mezővárosi bíróság működését. Szarv. közs. úriszéki ir. 1829. No. 15. GYÁL.

²⁸ Különösen sok per keletkezett az ún. „kívül szolgált” robotok miatt, mely alatt az uradalom területén kívül teljesített robotot értették. 1830-ban a szarvasi úriszék ítéletben állapította meg, hogy „Oroszáig 3, Szentésig 5, Csabáig 5 gyalog napok lévén mindenkor bétudandók” a jobbágyok robotkötelezettségébe. Szarv. közs. úriszéki ir. 1830. No. 32. GYÁL.

²⁹ *Karácsonyi* János. Békés vármegye története. Gyula. 1896. I. 429.

³⁰ *Vö. Gyula v. lt. úriszéki ir. 1814. No. 12, 37.; 1832. No. 14, 34.*

³¹ *Vö. Mérei Gyula. Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon. Bp. 1948. 133.*

³² Harr. lt. a Károlyi lt.-ban, az Orsz. lt.-ban. G. 42.

³³ *Vö. 1836. évi X. tc. 1. §.*

³⁴ *Karácsonyi* János. Békés vármegye története. Gyula. 1896. I. 412.

³⁵ *Karácsonyi* i. m. I. 412.

³⁶ *Karácsonyi* i. m. I. 412.

³⁷ *Tessedik* Sámuel. Szarvasi nevezetességek azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Bp. 1938. 31. Ford. Nádor Jenő.

gári perrendtartása, mely a polgári eljárást illetően *egységes eljárást* vezetett be az uradalom egész területére. Persze nem mondhatjuk, hogy ez a perrend máról holnapra valósult meg, hiszen még jó ideig a régi szóbeli eljárás is tartotta magát.

A fent kifejtett gondolataink kapcsán válasz kínálkozik arra a kérdésre, hogy az uradalom vajon miért éppen a majorsági gazdálkodásra való áttérése kapcsán tartotta szükségesnek szabályozni a polgári peres eljárást? Nem lehet kétséges előttünk, hogy a perrend kiadásának egyik legfontosabb célja az volt, hogy a polgári peres eljárásnál *egységes szabályozással irányítsa* a polgári perek menetét, megkösse a bíróságok kezét és a bíróságok ítéletén keresztül *befolyásolja a per érdemi eldöntését*. A polgári peres eljárásnak egységes eljárási formulák közé szorítása a jövőben már *megkötötte* az alperes és a felperes kezét is. Ezután már írásban kellett adnia panaszát és feleletét, amely az uraság előtt mindjárt nyilvánvalóvá tette azokat a jogi helyzeteket, melyekből osztálybíróságán keresztül érdekeit biztosíthatta.

Az előljáróban kifejtett történeti szempontok után vizsgáljuk meg közelebbről, hogy mit tartalmaz ez a magyar nyelven megszővegezett polgári perrendtartás és ez mennyiben tér el a józsefi korszakban kiadott perrendtartásoktól,³⁸ illetve az alkotmányosság helyreállításával egy időben törvénybe iktatott perrendi elvektől?

II.

A PERRENDTARTÁS TARTALMA

A gyulai uradalom polgári perrendtartása abból az uradalom területén eddig tapasztalt gyakorlatból indult ki, hogy az uradalom területén fekvő különböző falvak és városok bírái és notariusai a polgári panaszokat „csak imígy-amúgy, minden helyes rendtartás nélkül szokták elvégezni“, vagyis tehát úgy folytatják le a polgári pereket, ahogy akarják. Nem használnak itt semmiféle perrendtartást, amely a polgári peres eljárás egységét biztosítaná és azonos gyakorlat kialakulásához vezetne. A peres eljárás tekintetében általában mindenütt helyi gyakorlat alakult ki, amely már régi tradíciók örököse. Az uradalmi perrend tapasztalati megállapítása azt is mutatja, hogy az uradalom polgári peres eljárása vonatkozásában még korábban kiadott olyan „direktívák“³⁹ sincsenek, melyeket „sinor mértékül“ alkalmazhatnának. De nyilvánvalóan azt is megállapíthatjuk e perrend bevezető soraiból, hogy a gyulai uradalom területén mit sem tudnak a hazánkra reáerőszakolt józsefi perrendekről, azok gyakorlati alkalmazása ide egyáltalában nem jutott el, s természetesen a polgári peres eljárás tekintetében nem is teremthetett egységes joggyakorlatot.

Jellemző e perrendtartás bevezetőjében az a megállapítás, hogy a „tapasztalatokat“ az uraság „törvény széke“, vagyis az uradalom *úriszéke* deklarálja és nem más úton, pl. uradalmi közös rendelet formájában hozzák nyilvános-

³⁸ Összehasonlításunknál elsősorban az 1785. évi *Ordo*-t vesszük figyelembe.

³⁹ „direktívák“ = „sinor mértékek“. Az oklevelek ezt a kifejezést használják.

ságra.⁴⁰ Ezt az eljárást azonban nem kell szokatlannak tekintenünk a gyulai uradalomban, mert itt általában az a gyakorlat fejlődött ki, hogy az uraság az úriszéken keresztül szól bele a hatósága alá rendelt jobbágyköztség vagy mezőváros *mindenféle* ügyébe.⁴¹

Ad 1. — A perrendtartás első szakasza kimondja az *írásbeliség* elvét, vagyis azt, hogy az uradalomban a polgári peres eljárás *írásban* folyik. Ennek megállapítását egyébként nem szabad csupán azzal a körülménnyel magyaráznunk, hogy az írásbeliség hazánkban ekkor már jobban kezd elterjedni, mert ennek a gyulai uradalomban egy másik oka is van. Ezen a vidéken ugyanis a XVIII. század végén nagyon sok olyan falu akadt, ahol nem volt megfelelő írástudó ember, s emiatt kénytelen-kelletlen szóban kellett lefolytatni az egyes polgári pereket. Egyébként a szóbeli eljárás szabályozása mellett, az írásbeliség elve alapján áll, mint láttuk, a józsefi *Ordo* is, s ennek hangoztatása perrendünkben teljesen megfelel a kor követelményeinek. Az a körülmény, hogy ebben az időben az uradalom több helységében már volt írásbeli pergyakorlat,⁴² csak megkönnyítette a perrend alkalmazását.

Előjáróban feltűnő, hogy amikor a perrend a keresetlevélhez csatolandó „documentumok”-ról szól, nem tesz említést arról, hogy ezek a „documentum”-ok, írások mellett lehetnek-e vajon *tárgyi bizonyítékok* is? A jogszabály „hallgatása” alapján azt kell feltételeznünk, hogy a perrend alkotója első sorban *okiratokra*, vagyis írásjegyekbe foglalt, tehát emberek által papírra vetett gondolati tartalmakat kívánt meg és csak másodsorban jöttek tekintetbe a tárgyi bizonyítékok, melyek jogi tényeket tanúsítottak.⁴³ Az okiratok igénye természetesen szintén az írástudást követelte meg, mely csak ebben az időben kezdett mindjobban elterjedni az uradalomban.

Ad 2. — Felperes keresetlevelét összes írásos „documentumaival” együtt az „illetékes”⁴⁴ bíróságnak adja át, amely azt köteles „15 vagy több napok alatt” *feleletre* az alperesnek kiadni. Az alperes a felperes panaszára a maga érdekei szerint írásban felel és ellenvetései bizonyítására szintén csatolja „documentumait”. A rendelkezésből világos, hogy a kölcsönös feleletadás határnapja nem kategórikusan 15 nap, hanem „több napok” is lehetnek, vagyis a bíróság belátásától, illetve mérlegelésétől függ, hogy a feleleteket hány napra kívánja betérjesztetni.

A gyulai uradalom perrendtartása idevonatkozóan eltér az *Ordo* rendelkezésétől, mely a felperesnek nem egy, hanem *két példányban* rendeli panaszát beadni a bírósághoz. „Az *egyjikk* — mondja II. József rendtartása — a’ megmutatásnak minden eszközeivel felkészítette a’ kiszabott idővel egyjütt (cum Decratione) az Ellenkező Félnek (Parti adversae, seu Reo-Convento) kezébe adódott, — a *másikk* pedig a végbement kézbeadásról szóló Bizonyosság a hátára íródván, de minden megmutató oklevelek nélkül pusztán a Felpörösnek vissza-

⁴⁰ A gyulai uradalomban a földesurak ún. *közös uradalmi rendeleteket* is adtak ki. Egyelőre nem találjuk magyarázatát annak, hogy a perrendtartás miért nem *rendelet* formájában látott napvilágot. Bár kétségtelen, hogy perrendünk *jogforrási szempontból: uradalmi rendelet*.

⁴¹ Szarvason pl. az úriszék ítéletben határozza meg a városi tisztviselők fizetését, ítéletben utasít árendás szerződés megkötésére, kötelez városi ingóságok eladására, földet ad el, stb.

⁴² Vö.: *Scherer* i. m. I. 369, 370.

⁴³ Vö.: *Bacsó—Beck—Móra—Névai*. Magyar polgári eljárásjog. Bp. 1959. 287.

⁴⁴ Az illetékesség kérdése a XVIII. században teljesen zavaros. Mezővárosban pl. bírásokodott az egyház, a városi bíróság és az úriszék. A jobbágy ügyével rendszerint odafordult, ahol legbiztosabban „várhatta” igazságos elintézését.

adódott.⁴⁵ A józsefi perrendtartás azt is rendeli, hogy a bíró *személyesen* adja át az alperesnek a felperes panaszát, ami persze nagyon sokszor sok költségébe is került a panaszosnak. Azt is megengedi a józsefi rendtartás, hogy az alperes harmadszori (*triplica*), vagy negyedszeri (*quadruplica*) feleletet is adjon.⁴⁶ Ezzel a kérdéssel függ össze az uradalom perrendjének a következő két szakasza is.

Ad 3—4. — Ha az ügy „nintsen egész értelemre hozva“, — mondja perrendünk, az alperes „vizsontag“ (vagyis vizsont) válaszolhat és a bíróság köteles is azon lenni, hogy „a perlekedésnek veleje és mineműsége egész értelemben légyen“. A bíróságra nézve tehát kötelező, hogy az ügyet „egész értelmére hozza“, tehát mindent megtegyen, hogy a tényállás világos legyen. A bíróságra vonatkozó eme elkötelezés bizonyos értelemben hasonlít az előkészítő intézkedésekhez és az előkészítő iratváltáshoz.⁴⁷

Az uradalmi Pp adminisztratív szemléletére vall az a rendelkezése, mely a felperes és az alperes „documentumai“-nak: osztálylevél, kontraktus, csere, végrendelet, egyezés stb. esetében a felperesét „Bétűk alatt“, az alperesét pedig „Numerusok alatt“ rendeli a keresetlevélhez csatolni.⁴⁸

Az uradalmi Pp szerint a feleletadások befejezése és a hivatkozott „documentumok“ becsatolása után a bíróság kitzúzte a *tárgyalást*. A II. József-féle Ordo a tárgyalások megkezdése előtt még egy processust iktat be, melyet a gyulai uradalom Pp-je *nem ismer*.

A józsefi perrend ugyanis kötelezővé teszi még a tárgyalás előtt az ún. „*begöngyölgetést*“, mely abban állott, hogy „meghatározott időben ülésből kiküldött Bírói Személyek Előülése alatt, külön szobában, az Alpörös a Kereset Levelet minden hozzá való Ragasztékokkal egyjűtt, hasonló módon a Felpörös a Feleletet, amaz ismét a Reáfeleletet, ez ismét a Második Feleletet, és így tovább, ha több Írások közbe jöttek volna, rendre *letették* és ezen téteményről különös Protokollumot folyvást írván, ugyan azon pörre tartozó minden Irományokat *nagyobb papirosba göngyölgetvén*, és az Elölülő és a Felek által *bépetsételödvén*, azt, a *Bégöngyölgetésnek ugyan azon Elölülője az Ítélszékebe bé vitte*, és azután a rendtartás sinormértékje szerint, valamellyik Tábla Bírónak oda adta, hogy azt *adja elő*, végre pedig a villongás *Ítélet* által meghatározottat, az Ítéletnek okait pedig a Feleknek különösen kiadták“,⁴⁹ — olvashatjuk Kelemen Imre egyik munkájában. Ezt a formaságot a gyulai uradalom rendtartása nem tartotta fontosnak, s az iratok, miután a hozzácsatolt „documentumokkal“ együtt voltak, a bíró a tárgyalást kitzúzhette.

Ad 5. — Ez a szakasz elsősorban a *fellebbezés* (apellatus processus) körüli visszaéléseket kívánja kiküszöbölni, amikor a *tanúk* kötelező meghallgatását írja elő. Hogy a tanúk meghallgatását egyáltalában szükségesnek tartották

⁴⁵ Kelemen Imre. Polgári magános törvényről írott tanítások. Pest. 1882. 331. Ford. Czövek István.

⁴⁶ Kelemen i. m. 332.

⁴⁷ Bacsó—Beck—Móra—Névai. Magyar polgári eljárásjog. Bp. 1959. 220. a—b) pont és Pp. 141—142. §.

⁴⁸ A *betű* és a *szám* a fel-, illetve alperes iratainak szétválasztását célozta. Ez kb. 1820-ig volt gyakorlatban, amikor is a számozási rendszert hozták be.

⁴⁹ Kelemen Imre. Polgári magános törvényről írt tanítások. Pest. 1822. 332. Ford. Czövek István.

szabályozni, arra mutat, hogy a falusi és mezővárosi bíróságok eddig kevésbé vették figyelembe a tanúk vallomásait, s azoknak ténybeli tudomására, az objektív valóság kiderítése okából, eddig egyáltalában nem is reflektáltak. Ezt a helytelen és meg nem engedhető gyakorlatot kívánja felszámolni az uraság akkor, amikor nemcsak annyit parancsol, hogy a tanúkat hallgassák ki, hanem azt is, hogy „vallásaikat írásba tétessék a notarius által“.

A „Közönséges Tanú meg-hiteltetés“-ének szövege, melyet a rendtartásba nem foglaltak bele, a következő volt: „Én N. N. esküszöm az egy élő Istenre, á ki Atya Fiú, Szent Lélek Isten, hogy én, nem tekintvén atyafiságot, félelmet, személyt, ajándékot, kedvezést, az előmben tétetendő kérdésekre igazán meg-felelek, úgy á mint á dolgot tudom, hallottam avagy láttam, á szerént mindent meg-mondok, semmit el-nem hallgatok, sem többet, sem kevesebbet, tsak á mi a valóságos igazság, az Szerént Szóllok. Isten engem úgy segéljen.“

A tanú személyét és a tanúzási kötelezettséget már a Hk⁵⁰ és a régi törvényeink⁵¹ is ismerik. A gyulai uradalomban sehóly sem találjuk nyomát annak, hogy a falusi vagy a városi bírói gyakorlatban ezekre a forráshelyekre hivatkozás történt volna.

A rendtartásnak ugyancsak ez a szakasza rendelkezik arról, hogy „a notariusok minden munkájukért illendő béreiket megkívánhatják a perlekedő felektől“, azok a perlekedőknek nem kötelesek ingyen dolgozni. Ilyen dolgot, tehát peres ügyet nem minősítettek „közdolognak“, amit az előjárók rendes fizetésükért végeztek, hanem külön kellett fizetni érte. S mennyit fizettek a peres eljárásért a felek?

A XVIII. század végén a Mária Terézia-féle 1770-ben kiadott ún. *Taksalajstrom*⁵² (*schema taxarum*) volt érvényben, mely hat csoportba osztva állapította meg a peres költségek összegét. E taxa szerint, aki a megye vagy az alispán tanúságával bizonyította szegénységét, az „minden szükséges irományokat — mondja Frank — ingyen és halasztás nélkül nyervén, csak az író (tehát a notarius. MP.) jutalmát fizeti, laponként (34 sor olvasható nem ritka írást véve) 12 pénzzel. Városokban a helybéli szegényeknek írók és bírák ingyen szolgálnak“.⁵³

A rendtartásnak ez a rendelkezése elvileg sok szegény jobbágy peres ügyének elintézését lehetővé tette volna, ha nem állotta volna útját a vármegye és az alispán.⁵⁴ A megyei hatóságok, amelyek szintén a földesurak befolyása alatt állottak, mindig gondoskodtak arról, hogy minél kevesebb nincstelen jobbágy jusson szegénységének igazolásához és ingyenes alapon pert kezdhessen. Ezt mutatják egyébként a falusi, városi és úriszéki jegyzőkönyvek is, melyekben csak a legkritkább esetben találkozunk olyan perekkel, melyet szegénységi alapon folytatnának.⁵⁵ Az uraság szempontjából érthető is ez, hiszen bírósága,

⁵⁰ Verbóczy Hk. II. 28, 30.; Vö. továbbá: Szlemenics Pál. Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény. Pest. 1823. IV. 71—77.

⁵¹ Pl. 1486. évi XIV. tc.; 1563. évi LXXXI. tc. stb.

⁵² Szlemenics Pál. Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény. Pest. 1823. IV. 301.

⁵³ Frank Ignác. A közgazdaság törvénye Magyarhonban. Buda. 1846. II. 326. (469. §). A notáriusi díjnál kispénzről [dénár/100, forint/100] van szó.

⁵⁴ A vármegyétől vagy az alispántól származó ilyen szegénységet deklaráló iratot eddig nem sikerült találnunk.

⁵⁵ A szarvasi úriszék fentmaradt ítéletei között nem találtunk olyant, melyben hivatkozás történt volna a fél szegénységére s ez alapon ingyen folytatta volna a pert.

az úriszék, mindenkor az egyik legjobb *pénzszerzési forrása* volt az uradalomnak; az úriszék működése mindig tekintélyes bevételt jelentett az uraságnak.⁵⁶

Ad 6. — Az uradalmi rendtartás következő szakasza azt rendeli, hogy ott, ahol két nótárius van, miként pl. Szentesen,⁵⁷ ott az egyik a felperes, a másik pedig az alperes „ügyét folytassa“, ahol pedig nincs két nótárius, csak egy és az nem vihetné mind a két fél ügyét, ott a perhez értő „érdemes ember“⁵⁸ vigye azt. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a Harruckern uradalom legtöbb helységében a XVIII. század végén általában csak egy jegyző volt, tehát az „érdemes“ másik személyre sokszor szükség lett volna. Éppen ezért ez a rendelkezés nem ment át a gyakorlatba, hiszen legtöbbször jó volt, ha egy írástudó ember volt a faluban.⁵⁹

A gyulai uradalomban a XIX. század elején viszont már többször találkoztunk olyan faluval vagy várossal (mezővárossal), ahol egyszerre két vagy több jegyzője is volt a helységnek. A jegyzők számának szaporítását a népesség ugrásszerű emelkedése tette szükségessé. Ezekben a helyeken a perrend által kívánt gyakorlatot be is tarthatták volna, ennek ellenére még a két jegyzős helyeken is az a gyakorlat alakult ki, hogy a felperes panaszát és az alperes feleletét, nemkülönben a peranyaghoz tartozó összes „documentumokat“ csak egy jegyző írta.⁶⁰ Ennek bizonyára anyagi okai voltak, mert egy nótáriusnak könnyebb volt kevesebbet fizetni, mint kettőnek többet.

Ad 7. — Ebben a szakaszban a *kizárás* elve érvényesül, amely az ítélezés tisztaságát és a feudális jogrendet védi. Jellemzően panaszolja a rendelkezés, hogy a „törvénykező emberek“ között sok olyan van, aki „egy vagy más résznek atyafiai lévén“, s így „azt végezteti általok, a mit maga kíván“. Az ítélezés tisztasága azonban megköveteli, hogy „minden részre való hajlás“ nélkül tegyenek igazságot, s ha a bíró érdekelt a perben, helyette ítélezzék a törvénybíró; atyafiai, sógorok, rokonok nem tűrhetők meg a bírói tanácsban. Az érdekelt bírót minden oly ügyből ki kell zárni, mely az ítélezés tárgyilagosságát veszélyeztetné.

A „személybeli bíróság kifogásával“ (*exceptio Judicatus personalis*) kapcsolatban említi *Kelemen*, hogy „a természeti öszveköttetésből származó dologbeli és személybeli Bíróság kifogását a Bírónak mindenkoron bátran szemére lehet lobbantani és ellenzeni és ő abban meg sem botránkozik, sem meg nem sértődik, mivel azon esetekben nem a maga hibája miatt, hanem a törvény rendelkezéséből nints tehetsége az ítéléshez“.⁶¹ Ugyanezt Frank így fejezi ki: „A perlekedőnek rokona, vagy sógora, tanúja, ügyvéde, vagy tisztje, társa, barátja vagy ellensége, nem illik, hogy perben itéllyen és eljárását ellen-

⁵⁶ Vö.: *Eckhart* Ferenc. A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954. 56, 164.

⁵⁷ Rendtartásunk Szentest említi, ahol valóban 2 jegyző volt, azonban a város már 1798-ban a gróf Károlyi örökösök uralma alá került. Vö. Csongrád vármegye. Bp. 1938. II. 6.

⁵⁸ Perrendünk alkotója itt bizonyára írástudó, közmegbecsülésnek örvendő emberre gondol.

⁵⁹ Ez rendszerint a jegyző volt. Ez a magyarázata annak is, hogy a XVIII. században sokszor hosszú évekig viselték a jegyző tisztségét, mert nem egykönnyen akadt megbízható és írástudó ember, akit jegyzőnek megválaszthattak.

⁶⁰ Ezt tapasztaljuk pl. Békésen, Gyulán, Szarvason, Szeghalmon. Ez arra mutat, hogy az egyik jegyző a közigazgatás, a másik pedig az igazságszolgáltatás terén működött.

⁶¹ *Kelemen* i. m. 132.

vetéssel mellőzni lehet. Nem különben, a ki már egyszer a perben ítélt, felsőbb helyen újra be nem folyhat.⁶² Rendtartásunknak tehát helyes az a rendelkezése, mellyel a korábbi idevonatkozó törvényeinknek⁶³ akar érvényt szerezni.

Ad 8. — Miután kifogás nem merült fel a bíróság tagjaival szemben, a „Bírák tegyenek Törvényt“, — vagyis *ítélkezzenek*. Figyelemre méltó a rendtartásnak az a megjegyzése, mely arra figyelmeztet, hogy a bíróság ne halasztgassa „hetekről hetekre, holnapokról holnapokra“ a törvénytevést, vagyis a tárgyalást és az ítélet kihirdetését, hanem mielőbb döntsön, így vagy úgy, a peres ügyben. E figyelmeztetés kapcsán rá kell mutatnunk arra, hogy a falusi és a mezővárosi bíróságoknál, különösen a XVIII. század végén, a peres eljárás általában nagyon hosszadalmas volt, amit elsősorban magának az uradalmi úriszéknek rossz példája mutatott. Az uradalomban ugyanis hosszú ideig tartotta magát az a helytelen gyakorlat, hogy az urasági szék csak akkor ült össze, amikor már kb. 20—30 ügy kerülhetett tárgyalásra és üléseit nyáron csak ritkán tartotta.⁶⁴

E szakasz körében rendelkezik a rendtartás mindazon szempontokról (keltetés, bíróság tagjai), melyeket az ez idő szerint általunk nem ismert „*Normativum*“⁶⁵ szerint a nótáriusoknak szem előtt kellett tartaniok. Ha a „*Normativum*“ *séma* volt, akkor lehet, hogy ilyen sémákat a peres eljárás során csak egyszerűen kitöltöttek és azt használták fel a gyakorlatban.

Ad 9. — A tárgyalás után (és nem alatt!) a rendtartásnak formális utasítása a tényállás pontos rögzítése a „dokumentumok“-kal együtt. Az ügyiratok rendezett sorát végül is az ítélet, a *sententia* zárja le.

Ad 10—11. — Az ítélet „a Bíró nyilatkozása, mellyel a perben valami kérdés eldöntetik“.⁶⁶ Ezt a bírói „nyilatkozást“ a feleknek meg kell magyarázni és meg kell tőlük kérdezni, hogy azzal megvannak-e elégedve, vagy sem. Ha a felperes, vagy az alperes fellebbezni kíván, nevét fel kell jegyezni és az iratokat az urasági bírósághoz⁶⁷ kell felterjeszteni.

A 10. szakaszban utalás történik arra a rossz szokásra, hogy fellebbezés esetén „*executiora a succumbens fél ellen soha ne mennyenek*“, csak akkor, ha az ügyben már *végítélet* (megerősödött ítélet, *definitiva sententia*) van. Úgy látszik, hogy több esetben előfordulhatott, hogy jogerős ítélettel⁶⁸ még be nem fejezett ügyben az elmarasztalt fél már újabb pert kezdett a másik féllel szemben.

Ad 12. — Ha a bíróság abba a helyzetbe kerül, hogy a felek és a tanúk vallomása és egyéb tények alapján nem sikerül kihámozni az igazságot, valamelyik fél esküjének letételéhez folyamodhat, de ilyen esetben a másik fél fellebbezésének helyt kell adni.⁶⁹ Lehetséges, hogy ezt a rendelkezést azon tapasztal-

⁶² *Frank* i. m. 34.

⁶³ Pl. 1613. évi XXIII. tc.; 1723. évi XXVIII. tc.

⁶⁴ Vö. pl. a gyulai és szarvasi úriszéki iratokat 1820—1830 között. GYÁL.

⁶⁵ Ez a „*Normativum*“ valószínűleg egy kitöltetlen *formula* volt abból a célból, hogy a jegyzők munkáját megkönnyítsék, tehát a perjegyzőkönyveket azonos séma szerint vezessék.

⁶⁶ *Frank* im. 227. (440. §.)

⁶⁷ Vagyis az úriszékhez.

⁶⁸ Annak ellenére, hogy a rendtartásban ilyen esetre történik hivatkozás, példát a gyakorlatban nem találtunk.

⁶⁹ Vö. 1729. évi XXX. tc. 8. §.

talat alapján iktatták be a rendtartásba, hogy gyakorlatilag sok volt a hamis eskü, amely helytelen ítélethez vezetett.

Ad 13–14. — A fél fellebbezését a bíróság mindig *ítéletben* engedte meg. Ebből rendkívül hátrányos következmények származtak a peres felekre. A gyulai uradalom polgári perrendtartásának éppen ez egyik *legdominánsabb osztályvonása*, vagyis a bíróság csak annak engedte meg a fellebbezést, akinek *akarta*. Ez a magyarázata annak, hogy pl. a szarvasi és a gyulai mezővárosi bíróságok ítéleteiben olyan *kevés* fellebbezéssel találkozunk. Érthető tehát, ha Harruckern már 1723-ban feleslegesnek tartotta a megyei törvényszéket és sikeresen el is járt annak megszüntetése érdekében. A XVIII. század végéig Békés vármegyében valóban nem is sok szükség volt a megyei törvényszékre, mert általában az úriszék minden pert elintézett végítélettel. Jellemző, hogy csak a XIX. század elején találkozunk először néhány olyan esettel, hogy a jobbágyok a megyei törvényszékhez fellebbeztek és ha a fellebbezést az úriszék nem engedte meg, azt *közvetlenül* juttatták el a megyei törvényszékhez.

Ad 15. — A rendtartás utolsó szakaszából kicsendül az uradalom jellemző *bizalmatlansága* a „szegény emberrel“ szemben, amikor azzal az indoklással, hogy az tudatlan és „kész akarva is el ne sikkassza“ a saját fellebbező iratait, a rendtartás azt rendeli, hogy az ügyiratokat a nótárius (a bíróság) „coopertába téven“ és lepecsételve közvetlenül küldje meg az urasági fiskálisnak (a bíróságnak).

Ezt a rendtartást Németh József uradalmi fiskális „a Nemes Vármegyének és a Méltóságos Uraságnak“ akaratából adta ki azzal a szankcióval, hogy amelyik alárendelt bíróság nem eszerint járná el, annak iratait elszaggatva vissza fogják küldeni, „hogy hibájokat megjobbítsák“. A gyakorlatból nem ismerünk olyan példát, hogy ennek a szankciónak alkalmazására sor került volna.

Nem véletlen dolog, hogy az uraság ezt a polgári perrendtartást nemcsak a maga, hanem a *nemes vármegye nevében* is kiadta. Ez érthető is, hiszen a vármegyében minden úgy történt, mint ahogyan azt a földesúr akarta, mert hiszen az övé volt majdnem az egész Békés vármegye. Ez annál inkább érthető, ha tudjuk, hogy báró Harruckern János György után fia, báró Harruckern Ferenc lett Békés vármegye főispánja, s így ez a földesúri család közel egy fél évszázadon át viselte a megye főispáni tisztét.⁷⁰ 1775-ben pedig, amikor a Harruckern család fiága kihalt, Mária Terézia, hogy a Harruckern család „érdemeit“ továbbra is elismerje, a földesúr 8 éves kis unokáját, gróf Károlyi Józsefet, 1776. január 7-én utódjává nevezte ki Békés vármegye főispáni székébe. A későbbi főispánok közül a Zichyek, Telekiek, Károlyiak és Wenckheimék szintén rokonai voltak a nagytekintélyű Harruckern családnak. Így aztán teljesen érthető, hogy Békés megye és a gyulai uradalom jogélete teljesen összefonódott, azonos érdekeket képviselt, — a feudális úri osztály érdekeit.

⁷⁰ A megyei főispánok névsorát vö. *Karácsonyi János*. Békés vármegye története. Gyula. 1896. I. 472, 473.

A PERRENDTARTÁS JOGTORTÉNETI JELENTŐSÉGE

Az 1781., 1785. és az 1852. évi perrendek a német—osztrák jogfelfogás termékei, melyeknek gyakorlatát hazánk jogéletére akarták rákényszeríteni. A gyulai uradalomban 1792-ben kiadott és az uradalom területén kizárólagos használatot nyert *önálló*, magyar nyelvű polgári perrendtartásnak éppen ez adja meg perjogtörténeti jelentőségét.

Ez az uradalmi perrendtartás olyan történelmi körülmények között született, amikor a magyar nép a józsefi abszolutizmus után az alkotmányosság útjára lépett. Perrendünk akkor látott napvilágot, amikor a magyar közép- és kisbirtokos nemesség még csak az első rohamait indítja a gyarmati rendszer ellen, amikor az egyre nyitabban fellépő klerikális és főúri reakció szemben találja magát az első reformtörekvésekkel.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a szempontot sem, hogy az 1790-es évek parasztmozgalmainak⁷¹ a Harruckern uradalom területére is kiterjedő hatásának légkörében lát napvilágot ez a perrendtartás. Ezek a mozgalmak egyrészt a földesúri bíróságok megreformálására is irányultak.

E polgári perrendtartás megalkotásában azonban mindenekelőtt *saját érdekei* vezették a gyulai uradalmat. A józsefi abszolutizmus után, elsősorban gazdasági érdekből, szükségét látta annak, hogy az uradalom egységesebb kormányzása érdekében a polgári peres eljárás területén is egységes gyakorlatot vezessen be. E felé való törekvés egyik *terméke* perrendtartásunk is.

E perrenden keresztül az uradalomnak egyik célja az is, hogy a korábbi teljesen *szóbeli* polgári pert „az *írásbeliségen* alapuló polgári per”⁷² váltsa fel. Ez kedvező helyzetet teremt az úriszék számára, mely ezáltal elkerüli a korábban szóbeliségre alapított bizonyítási eljárást, melynek feladata ezután elsősorban a falusi és mezővárosi bíróságra hárul.

Az uradalomban szoros összefüggést kell látnunk a kapitalizálódó nagybirtok kibontakozása és a polgári peres eljárás szabályozása között. Akkor keletkezik ez a perrendtartás, amikor hazánk nagy uradalmában az első lépéseket teszik meg a kapitalizmus felé. Perrendünk *segítője*, *lendítője* lesz az új viszonyok kibontakozásának, melyeket a majorsági gazdálkodás követelően ír elő az uradalom számára. Perrendtartásunkban a gyulai uradalomban egy olyan szabályozást kell látnunk, amely jogi koncepciójában teljesen harmónikusan illeszkedik bele a földesúri törekvésekbe. Perrendünk a maga korában feudális jogi eszköz az emberek közötti polgári peres viszonyok olyan rendezésére, mely az uradalom jogéletének szervezetében jól valósítja meg a feudális földesúri érdekeket.

A gyulai uradalom 1792-ben kiadott polgári perrendtartása a kapitalista viszonyok felé haladó Magyarország figyelemre méltó perjogtörténeti emlékei között foglal helyet és felhívja figyelmünket az uradalmak jogéletének behatóbb tanulmányozására. Bizonyos, hogy a kutatások során ehhez az emlékünkhöz még továbbiak is fognak csatlakozni.

⁷¹ 1790 tavaszán a paraszti osztályharc megerősödését jelzik, hogy pl. Bihar—Zaránd, Szabolcs és Zemplén megyékben szervezkedési góccok vannak. Zaránd megye egy része Harruckern birtok volt. Vö. Magyarország története. Bp. 1957. 29. (Egyetemi tankönyv).

⁷² *Bacsó—Beck—Móra—Névai*. Magyar polgári eljárásjog. Bp. 1959. 51.

Др ПАЛ МАДАИ

ПОЛОЖЕНИЕ О ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ,
ПРИНЯТОЕ В ДЮЛСКОМ ПОМЕСТЬЕ В 1792 Г.

(Краткое содержание)

В архиве г. Дюла недавно было найдено положение о гражданском судопроизводстве, принятое дюлским помещьем в 1792 г. на венгерском языке. Это положение является одним из наиболее ценных памятников по истории гражданского процесса от XVIII столетия. При его оценке следует в частности учесть то обстоятельство, что наши положения о гражданском судопроизводстве от 1781 и 1785 гг., принятые во время господствования императора Иосефа II., а также судопроизводство от 1852 г., являются без исключения продуктами германской-австрийской правовой мысли, причем пытались взвести их применение в Венгрии насильственным путем.

Данное положение о гражданском судопроизводстве, изданное дюлским помещьем, возникло при таких исторических обстоятельствах, когда венгерский народ после абсолютизма императора Иосефа II. вступил на путь конституционализма. Это судопроизводство вышло в свет при таких условиях, когда венгерское среднее и маломейное дворянство только что начало наступление против колониальной системы, когда все более открыто выступающая клерикальная и магнатская реакция сталкивается с первыми реформными стремлениями. Между этими реформными стремлениями встречаемся с первыми стремлениями, направленными на развитие языка, причем данное гражданское судопроизводство написано на *венгерском языке* при условиях, когда официальным языком администрации является немецкий язык и законы принимаются на латинском языке.

Посредством данного положения о судопроизводстве дюлское помещье стремится между прочим к замене прежнего полностью *устного* гражданского процесса гражданским процессом, основанным на письменности. Этим обеспечивается выгодное положение для барского суда, так как теперь уже нет необходимости исполнить в барском суде все доказательственные действия, основанные раньше на принципе устности, и эта задача переходит в первую очередь в круг задач сельских и городских судов.

Наше судопроизводство превращается в средство для способствования развертыванию капиталистических отношений. Гражданский процесс, основанный на принципе письменности, станет подходящим на то, чтобы помещье могло получить точные информации о делах крепостных, могущих затрагивать его интересы. Таким образом данное положение о гражданском судопроизводстве было надежным средством и для защиты феодальной частной собственности.

DIE ZIVILPROZESSORDNUNG DER DOMÄNE VON GYULA
AUS DEM JAHRE 1792
(Zusammenfassung)

Im Archiv der Stadt Gyula haben wir vor kurzem die in ungarischer Sprache abgefasste Zivilprozessordnung der Domäne von Gyula aus dem Jahre 1792 aufgefunden. Sie stellt eine der wertvollsten rechtsgeschichtlichen Reliquien aus dem XVIII. Jahrhundert auf dem Gebiet des Zivilprozessrechts dar. Ihr Wert wird besonders durch den Umstand erhöht, wenn man darüber im Klaren ist, dass unsere die aus der Zeit Joseph II stammenden Zivilprozessordnungen von den Jahren 1781 und 1785, ferner die vom Jahre 1852, alle das Produkt der deutschen bzw. österreichischen Rechtsauffassung sind, deren Praxis unserem Lande aufgezungen werden sollte.

Die Zivilprozessordnung des Herrschaftsgutes von Gyula ist unter solchen geschichtlichen Umständen zustande gekommen, als das ungarische Volk nach dem jösephinischen Absolutismus den Weg der Verfassungsmässigkeit einschlug. Die Zivilprozessordnung erschien also in einer Zeit, als die ungarischen adeligen Klein- und Mittelbesitzer erst ihre ersten Angriffe gegen das Kolonialsystem führten, und als die immer offener auftretende klerikale und hochadelige Reaktion und die ersten Reformbestrebungen aneinander gerieten. Unter diesen Reformbestrebungen sind auch die auf die Entwicklung der ungarischen Sprache gerichteten Bestrebungen anzutreffen und die Zivilprozessordnung wird *in ungarischer Sprache* zu einer Zeit veröffentlicht, als die Sprache der amtlichen öffentlichen Verwaltung deutsch ist, und die Gesetze noch lateinisch verfasst werden.

Mit dieser Prozessordnung wurde von der Domäne beabsichtigt, das früher vollkommen *mündliche* Verfahren in Zivilsachen durch ein auf *Schriftlichkeit* beruhendes Verfahren abzulösen. Das hat eine günstige Lage dem Patrimonialgericht geschaffen, welches dadurch das früher auf Mündlichkeit gegründete Beweisverfahren umgehen konnte und dessen Aufgaben danach in erster Linie den Gerichten der Dörfer und Marktflecken zuteil geworden waren.

Die Prozessordnung wurde zum Helfer und Förderer der Entfaltung der kapitalistischen Verhältnisse. Sie war dazu geeignet gewesen, dass die Domänen durch die auf Schriftlichkeit beruhenden Zivilprozessen genaue Informationen von solchen Angelegenheiten der Leibeigenen erhalte, die gegen die Interessen des Herrschaftsgutes verstiessen. Die Prozessordnung diente also als Instrument zum Schutze des feudalen Privateigentums.